

KS. SEWERYN ROSIK

SYTUACJA ETYCZNA I JEJ MORALNY IMPERATYW

Etyczne działanie implikuje nie tylko odniesienie do obiektywnej normy moralnej, ale realizuje się ono w rzeczywistości sytuacyjnej, której wymagania są również bezsporne. Byłoby błędem zasadniczym uwzględnianie tylko powinności tkwiącej w normie moralnej, a lekceważenie nacisku, jaki wywiera na decyzję i działanie — konkretna sytuacja etyczna. Sumienie, jako subiektywna norma działań moralnych, z konieczności musi się zetknąć z całym splotem sytuacyjnych elementów, aby odczytać na tyle, na ile to możliwe, słuszne wymagania tej konkretnej rzeczywistości i wpłynąć na ich realizację. Stąd też w niniejszym artykule podjęto próbę przeanalizowania pojęcia sytuacji etycznej i określenia jej moralnego imperatywu.

1. POJĘCIE SYTUACJI ETYCZNEJ

Pojęcie sytuacji nie jest obce katolickiej nauce moralnej i można stwierdzić, że właśnie w ramach jej etycznego systemu została zrealizowana synteza dwóch czynników: normy ogólnej i konkretnych działań, dzięki której uniknięto ekstremu egzystencjalistycznej negacji istoty z jednej strony, a z drugiej — idealistycznej depersonalizacji. Dla niej człowiek w decyzji i działaniu to podmiot konkretny i jednorazowy, lecz równocześnie nosiciel ogólnej natury ludzkiej¹. Nie zawsze jednak w poglądach etycznych spotyka się postawę „złotego środka”, cechującą syntezę doktryny katolickiej. Uwzględniając sytuację w moralnych decyzjach — jedni akcentują ją tak silnie, że stają na pozycji wrogiej ogólnym normom moralnym (skrajny sytuacjonizm etyczny); inni, choć nie posuwają się tak daleko, gotowi zawsze wybrać w decyzji sumienia wymaganie sytuacji, choćby przypadkowo przekroczyli nakaz moralny. Ostatnia grupa w moralnych ocenach, jakich wymaga sytuacja, trzyma

¹ Por. F. Scholz, *Situationsethik und situationsgerechtes Verhalten im Lichte der jüngsten kirchlichen Verlautbarungen*, [W:] *Theologisches Jahrbuch*, Leipzig 1958, s. 232.

się ram nakreślonych przez ogólne normy². Wiadomo powszechnie, że umysł ludzki na ogół potrafi bez trudności dojść do stwierdzeń ogólnych. Treść norm powszechnych przyjmowana jest bez większego wysiłku. Sprawa przedstawia się jednak inaczej, gdy jesteśmy umiejscowieni w sytuacji konkretnej. Sąd moralny o tej sytuacji może nieraz oddalić się od prawdy. Dotykamy tutaj zagadnienia postawy podmiotu nie tylko w zakresie działania, ale i w zakresie wewnętrznych jego nastawień³. Należy przy tym zaznaczyć, że przyjęcie sytuacji stanowi początkową fazę tej postawy podmiotu właśnie poprzez odniesienie do oceny moralnej, jakiej sytuacja wymaga. Dla wielu bowiem „sytuacja” kształtuje się ekskluzywnie, a nawet w opozycji do norm moralnych. Wartościowanie więc etyczne nie może w tym wypadku oznaczać korelacji z powszechnym porządkiem moralnym⁴.

Niebezpieczeństwo jednostronnego ujęcia sytuacji zmusza do podjęcia próby określenia jej treści, aby ustalić właściwe pojęcie tej rzeczywistości, którą współcześni moralisci w swych badaniach nazywają „konkretną sytuacją etyczną”. Sam termin „sytuacja” posiada różne znaczenia, ponieważ różne systemy filozoficzne i teologiczne narzucają mu wieloraką treść. Biorąc pod uwagę najbardziej rozpowszechnione — stwierdzić należy, że termin „sytuacja” nie odnosi się tylko do momentów szczytowych, nieuniknionych w życiu ludzkim, które są niezależne od naszej woli (sytuacje zasadnicze, a priori, według terminologii egzystencjalistycznej), nie oznacza też przypadku nagłego lęku (*Grenzsituationen*), kiedy nie wiemy, jak zdecydować, ale każdą chwilę w życiu, wymagającą odpowiedzialnej decyzji⁵. Jest to więc chwila, w której „jednostka powinna odpowiedzieć na to, czego wymaga rzeczywistość jedyna tej konkretnej sytuacji, w której ona się znajduje”⁶. Rzeczywistość ta to nie tylko konkretna egzystencja człowieka, ale i otaczający go świat, do którego on się ustosunkowuje⁷. P. A. Poppi zauważa za Guardinim⁸, że sytuacja odzwierciedla w pewnym sensie podwójny

² Por. tamże.

³ Por. J. Fuchs, *Morale théologique et morale de situation*, „Nouvelle Revue Théologique”, 76 (1954) 1083.

⁴ Por. tamże, s. 1076.

⁵ Por. P. A. Poppi, *Elementi di una critica alla „morale di situazione”*, „Miscellanea Francescana”, 57 (1957) 179n.; J. Fuchs, *Situation und Entscheidung*, Frankfurt a. Main 1952, s. 13n.

⁶ „[...] l'individu doit répondre à ce qu'exige la réalité unique de la situation concrète où il se trouve”. J. Fuchs, *Le droit naturel. Essai Théologique*, Tournai 1960, s. 124.

⁷ Por. Fuchs, *Morale théologique et morale de situation*, s. 1076.

⁸ R. Guardini, *Die geistliche Lehre Caussades*, „Schildgenossen”, 18 (1939) 282—288.

aspekt rzeczywistości świata: statyczny i dynamiczny. Statycznie świat przedstawia się jako wspaniała konstrukcja, prawidłowo uregulowana przez stałe prawa, wynikające z natury właściwej każdej rzeczy, czyli tzw. istoty. Z punktu widzenia dynamicznego świat ujawnia się jako nowe działanie, nieprzewidziane i niezależne od praw istotowych ustalonych uprzednio. To Bóg wkracza w historię i wzywa stworzenie imiennie kierując je ku ostatecznemu przeznaczeniu⁹. Sytuacja w tym znaczeniu wyraża obecność Boską, bezpośrednio wezwanie bez pozbawienia go treści istotowej. Ponieważ osobiste wezwanie pochodzi od Stwórcy, dociera ono do konkretnego człowieka poprzez te same linie kierunkowe, które rządzą stworzeniem. Toteż słusznie można powiedzieć, że sytuacja zawiera w miniaturze cały porządek rzeczywistości. W niej znajdujemy rzeczy z ich prawami, całą hierarchię ich obiektywnych wartości, w pierwszym rzędzie zaś osobiste powołanie, wezwanie do dialogu z osobowym „ty”¹⁰. Odpowiedzią na wezwanie tej rzeczywistości jest fakt podjęcia decyzji, w której człowiek akceptuje realność tej sytuacji¹¹. Na szczególne podkreślenie zasługuje fakt, że sytuacja nie oznacza tylko zewnętrznego „położenia”, choćby rozpatrywanego indywidualnie. W zakres jej treści wchodzi również wewnętrzny stan podmiotu i jego reakcja czy spontaniczna, czy też świadoma na okoliczności zewnętrzne¹². Sytuacja bowiem w sensie jeszcze bardziej subiektywnym i dynamicznym wyraża taki kompleks składników wewnętrznych i zewnętrznych, który określa *hic et nunc* stan duchowy podmiotu (*innere Befindlichkeit*) i wpływa na jego konkretną aktywność. Do takich elementów zaliczamy w pierwszym rzędzie szczególnie układ biopsychiczny z wrodzonymi lub nabytymi dyspozycjami każdego, poziom kulturalny, wolność jako taką, wpływ otoczenia rodzinnego i społecznego, sytuację aktualnie historyczną z tysiącem czynników wolnych i koniecznych, które ją kształtują. Ostatecznie „sytuacja” jest zbiorem danych bardzo złożonych, rezultatem zetknięcia się przyczyn nieraz przeciwnych, psychicznych od wewnątrz i fizycznych z zewnątrz, wolnych i koniecznych, ustalonych uprzednio lub wynikających z naszej spontanicznej decyzji¹³. W związku z powyższym określeniem sytuację etyczną należy odróżnić od „przypadku” moralnego, który jest hipotetyczny i dlatego powszechny, nieosobowy, esencjalny. Do sytuacji odnosi się sąd ostatecznie praktyczny, co w tym realnym i niepowtarzalnym momencie należy czynić;

⁹ Zob. Poppi, l. c., s. 201.

¹⁰ Por. tamże, s. 202.

¹¹ Por. Fuchs, *Morale théologique et morale de situation*, s. 1076.

¹² Por. J. Fuchs, *Theologia moralis generalis*, I, Roma 1960, s. 43.

¹³ Por. Poppi, l. c., s. 180n.; J. Endres, *Situation und Entscheidung*, „Die neue Ordnung”, 6 (1952) 28.

do „przypadku” odnosi się rozwiązanie, które w rzeczywistości jest prawem moralnym powszechnym, jakie aplikuje się do licznych realnych sytuacji¹⁴. Sytuacją zaś w najgłębszym ujęciu stanowi dla każdego bytu charakterystyczną jednostkowość i szczególność, tę wyjątkowość człowieka, który w zmieniającym się „teraz” współczesności każdorazowo podejmuje decyzję i odpowiedzialność moralną¹⁵. Th. Steinbüchel podkreślając ten właśnie moment sytuacji ludzkiej stwierdza, że nie stanowi ona również socjologicznego stosunku w ramach społecznych więzi ani też uwarunkowania osobistego przez ducha epoki, lecz rzeczywistość, do której odnosi się każda egzystencja w procesie wzajemnego kształtowania¹⁶. Dlatego też sytuacje różnych ludzi mogą być, mimo podobieństwa, numerycznie, jakościowo i akcydentalnie, różne. Choćby bowiem układ zewnętrznych okoliczności był dla wielu taki sam, jednakże wewnętrzna postawa podmiotu w tej sytuacji wartościującego może być pod wieloma względami różna. Ale i sytuacje tego samego człowieka wnoszą pewne przypadłościowe zróżnicowanie, wyłaniające się z doświadczeń i decyzji osobowych, które podlegają stałej modyfikacji. Zróżnicowanie to, nie tyle ze względu na zewnętrzny akt moralny, ile raczej ze względu na jego osobistą intensywność, wywiera wpływ na układ sytuacji¹⁷.

Reasumując można stwierdzić, że pojęcie „sytuacja” wyraża w indywidualnym, niepowtarzalnym, określonym przestrzenią i czasem oraz duchową konstytucją istnieniu ludzkim — zaistniały w jednorazowym układzie konkretnych okoliczności moment w jego własnym i tylko sobie właściwym wyrazie. W momencie tym jednostka poprzez swą decyzję przyjmuje *hic et nunc* całą rzeczywistość tej sytuacji¹⁸.

2. IMPERATYW SYTUACJI ETYCZNEJ

Rzeczywistość sytuacyjną tworzy zbiór elementów realnych, tak jak realne jest wezwanie Boże żądające od nas decyzji moralnej. W tym zbiorze realnych elementów rozróżnić możemy dwie płaszczyzny, mianowicie płaszczyznę czynników ogólnych oraz płaszczyznę czynników, które wymykają się normom w bezpośrednich ocenach. Nie ulega wątpliwości, że natura ludzka i normy z niej wypływające stanowią inte-

¹⁴ Por. F u c h s, *Theologia moralis generalis*, s. 43.

¹⁵ Por. N. S e e l h a m m e r, *Situationsethik und christlichen Gewissen*, „Trierer theologische Zeitschrift (Pastor Bonus)”, 62 (1953) 80.

¹⁶ Por. *Die philosophische Grundlegung der katholischen Sittenlehre*, Bd. I, Düsseldorf 1938, s. 246n.

¹⁷ Por. F u c h s, *Theologia moralis generalis*, s. 43.

¹⁸ Por. S c h o l z, l. c., s. 230.

gralną część sytuacji, ponieważ w niej odnajdują one swą konkretną realizację. W tej płaszczyźnie spotyka się oceny odnoszące się do istoty. Chodzi tu przede wszystkim o istotę człowieka, fakt jego istnienia, a także wszystkie jego składniki wewnętrzne, które wyrazić można w sądzie indykatywnym¹⁹. Druga płaszczyzna sytuacji moralnej to zespół czynników, które zawierają bardziej szczegółowe relacje z podmiotem oceny etycznej aniżeli te, jakie wynikają z istoty i norm ważnych dla wszystkich. W tym zakresie sytuacja objawia się w swej historycznej jednorazowości i zmienności, uwydatnia silnie czynnik subiektywny i personalistyczny, ustawia człowieka w kontekście dialogu z Bogiem, podkreśla charakter moralny decyzji i związanej z nią odpowiedzialności, otwiera wreszcie możliwości dla nadzwyczajnej ingerencji Boga²⁰.

Pomijając szczegółową analizę zbioru elementów sytuacji etycznej²¹, dostrzegamy całą złożoność tej rzeczywistości, w ramach której człowiek styka się z konkretnymi wymaganiami Boga. Ta rzeczywistość sytuacyjna narzuca obowiązek odpowiadającego jej działania. Indykatywność jej faktycznych danych zmierza ku imperatywności, tzn. ku właściwemu ustosunkowaniu się wobec nich. Imperatyw obiektywnego bytu ukonkretnia się właśnie w aktualnym momencie sytuacyjnym. A moment ten to nie historycznie pojęty, bezbarwny i jednostajny „chronos”, lecz jednorazowa, niezamienna z innymi płodna chwila „kairos”, pojęta w sensie nadprzyrodzonym jako „godzina łaski”. W tej jednorazowej rzeczywistości sytuacyjnej zawarty jest jej imperatyw. Imperatyw ten nie proponuje jakiegoś stosowanego modelu działań. Nakazując działanie — staje przed człowiekiem jako wezwanie odwołujące się do ryzyka wolnej decyzji²². Nie dotyczy to zakazów negatywnych, które wnoszą z sobą sankcję „granicy śmierci”, ale imperatywne „powinieneś” danej sytuacji stwarza napięcie ryzyka wobec nakazów pozytywnych, których możliwości urzeczywistnienia są niesłuchanie liczne i każda z nich intencjonalnie w tym imperatywie jest zawarta²³. Człowiek stając przed normą sytuacyjną musi pojąć, że jej wymaganie zawiera „tu” i „teraz” aktualne wezwanie Boga, który przemawiając doń — wymaga również bezpośredniej odpowiedzi. Od człowieka zależy, czy odpowiedź ta będzie

¹⁹ Por. Fuchs, *Morale théologique et morale de situation*, s. 1080.

²⁰ Por. S. Rosik, *Formowanie sumienia praktycznego w etyce sytuacyjnej w świetle wypowiedzi Stolicy Apostolskiej*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 11 (1964), z. 3, s. 46n.

²¹ Analiza taka merytorycznie wybiega poza zakres omawianego tematu i będzie przedmiotem osobnego opracowania.

²² Por. Scholz, l. c., s. 230n.

²³ Por. tamże, s. 238n.

pozytywna czy negatywna²⁴. Jest to bez wątpienia kwestia uprzedniego ujęcia moralnych wartości, uznania lub nieuznania ich obiektywnego charakteru²⁵.

Zagadnienie powinności sytuacyjnej nie stwarzałoby problemu, gdyby decyzje rozstrzygały się w oparciu o wymienione wyżej wartości obiektywne, a więc ogólne i powszechnie miarodajne. Th. Steinbüchel jednakże obok nich wymienia wartości czysto indywidualne, które dostrzega podmiot we właściwej mu sytuacji. Wiążą one jedynie jego, a poza tym — nikogo innego²⁶. To samo utrzymuje K. Rahner. Stwierdza on wprawdzie, że w jednostkowej sytuacji nie może być momentu konkretnej powinności, pozostającego poza zakresem norm ogólnych, ale słusznie stawia pytanie: czy każdy konkretny moment powinności jest tylko punktem przecięcia się prawa i zaistniałej sytuacji? Czy konkretny czyn jest tylko realizacją ogólnej normy? Stąd hipotetyczne założenie: być może, że nie wszystko człowiek czyni w zakresie własnej powinności, jeżeli pozostaje tylko w zakresie norm ogólnych, jeżeli się im nie sprzeciwia. Może indywidualność jego i jego niepowtarzalnej sytuacji zawierają wyłącznie jemu właściwą normę działania?²⁷ Ta absolutna, indywidualna właściwość jednostki znajduje się, jak każdy byt, pod zobowiązującą wolą Boga, który zwraca się nie do tego, co ogólne jako takie, ale zawsze ku temu, co historycznie konkretne. Element sytuacyjnej indywidualności, podobnie jak element istotowy, należy, jako uzupełnienie tego ostatniego, do treści konkretnego moralnego wymagania. Moralny imperatyw zyskuje przez to treściową pełnię, obejmującą zarówno siłę nacisku norm obiektywnych, jak i wymaganie konkretnej sytuacji. Odczytanie sytuacyjnego imperatywu może być niedostępne poznaniu przedmiotowemu, a dostępne będzie poznaniu osobowemu, zawartemu w intuicji²⁸. Wychodząc z tych założeń K. Rahner postuluje tzw. etykę egzystencjalną, której przedmiotem byłaby egzystencja, poznawalność jednorazowych i ściśle indywidualnych faktów wraz z ich moralnie zobowiązującą siłą²⁹. Zadaniem tej etyki ma być uzupełnienie etyki istotowej, polegające na wykazaniu, że to, co sytuacyjnie indywidualne, choć

²⁴ Por. Fuchs, *Situation und Entscheidung*, s. 27.

²⁵ Por. D. von Hildebrand, *Wahre Sittlichkeit und Situationsethik*, Düsseldorf 1957, s. 157.

²⁶ Por. Th. Steinbüchel, *Christliche Lebenshaltungen in der Krisis der Zeit und des Menschen*, Frankfurt a. M. 1949, s. 244.

²⁷ Por. K. Rahner, *Über die Frage einer formalen Existenzialethik*, [W:] *Schriften zur Theologie*, Bd. II, Einsiedeln 1960, s. 233n.

²⁸ Por. F. Böckle, *Bestrebungen in der Moraltheologie*, [W:] *Fragen der Theologie heute*, Einsiedeln 1960³, s. 444.

²⁹ Por. Rahner, l. c., s. 227—246.

nie wyrażone refleksyjnie ani poprzez zasady, może pozytywnie być przedmiotem zobowiązującej woli Bożej i że ten element indywidualny zobowiązuje ponad ogólnymi normami (co nie znaczy, że z nimi w sprzeczności), niejako „w zakresie prywatnym”, a jego imperatyw pozostawiony jest osobistej odpowiedzialności jednostki³⁰. W tym duchu i kierunku zmierzają próby analiz R. Guardiniego³¹, A. Schülera³², R. Egentera³³, W. Dirksa³⁴, H. Hirschmanna³⁵, J. Fuchsa³⁶ i innych.

Jeżeli przyjmie się fakt, że Bóg stworzył człowieka jako jednostkę indywidualną, jednorazową, jako osobę, to nie może On przekreślić możliwości, aby tej osobie poza pośrednictwem normy i rzeczywistości bytowej uobecnić imperatyw swej woli. Jest to prawo wolności Boga, oczywiście nie arbitralnej (protestantyzm), ale w zakresie ogólnego porządku moralnego, który przez Niego jest ustanowiony i oparty o Jego Boską Istotę. Bóg ma więc możność wyznaczyć jednostce cel życiowy, którego ona nie jest zdolna określić ani na podstawie znajomości prawa, ani wiedzy o egzystencji własnego „ja”, ani też z elementów pozostałych sytuacji. Bóg może zażądać od jednostki określonej postawy, szczególnego kierunku postępowania i zadań oraz w sensie właściwym i ścisłym nałożyć to jako obowiązek³⁷. Skoro bowiem istnieje możliwość, iż zobowiązanie zmierza w sposób bezpośredni od „Ja” Boga do jednorazowego „ty” człowieka, nie budzi też zdziwienia, że powinność ta stanowi pewien zakres moralno-religijny, który nie będąc sprzeczny z ogólnymi prawami moralności, znajduje się ponad nimi i nie może być ujęty poprzez ogólne sformułowania³⁸. Mamy tu do czynienia z „indywidualną normą”, której poznanie nie dochodzi do skutku w sposób abstrakcyjny, jak poznanie prawa ogólnego, ale osiągnane jest na drodze innej³⁹. Tą drogą będzie bezpośrednia interwencja Boga w każde poszczególne istnie-

³⁰ Por. Böckle, l. c., s. 430.

³¹ *Die geistliche Lehre Caussades*, s. 282—288.

³² *Verantwortung vom Sein und Ethos der Person*, Krailing vor München 1948.

³³ *Von Freiheit der Kinder Gottes*, Freiburg i. Breisgau 1941.

³⁴ *Comment reconnaître ce que Dieu attend de moi? Pour justifier une „Ethique de la situation”, „La Vie spirituelle (Supplément)”*, 18 (1951) 243—270.

³⁵ „Herr was willst du, dass ich tun soll?” — *Situationsethik und Erfüllung des Willens Gottes*, „Geist und Leben”, 24 (1951) 300—304.

³⁶ *Situation und Entscheidung; Morale théologique et morale de situation; Ethique objective et éthique de situation*, „Nouvelle Revue Théologique”, 78 (1956) 798—818.

³⁷ Por. Fuchs, *Situation und Entscheidung*, s. 78.

³⁸ Por. K. Rahner, *Der Einzelne in der Kirche*, „Stimmen der Zeit”, 72 (1947) 265; tenże, *Würde und Freiheit des Menschen*, [W:] *Schriften zur Theologie*, Einsiedeln 1962, s. 267.

³⁹ Por. tenże, *Über die Frage einer formalen Existenzialethik*, s. 239.

nie, zawierająca zaproszenie lub wymaganie do osobowej relacji⁴⁰. Interwencja ta ma charakter objawienia prywatnego, oddzielnego od publicznego i ogólnego. Oznacza to, że Bóg wpływa na władze indywidualnego człowieka przekazując mu swoją wolę, ponadto poprzez jednoznaczne kryteria uzasadnia człowiekowi, że wyrażona powinność rzeczywiście wynika z Jego istoty⁴¹. W ten sposób człowiek aktem wiary osiąga pewność o słowie udzielającego się mu i uzasadniającego autentyczność swej woli Boga. Jest to płaszczyzna wyższego poznania imperatywu sytuacji etycznej⁴².

ETHISCHE SITUATION UND IHR MORALISCHER IMPERATIV

Das ethische Handeln bestimmt ein zweideutiges Verhältnis: nämlich zur objektiven Sittennorm und zur einen konkreten ethischen Situation. Ein Imperativ, der dem Gewissen die Entscheidung gebietet, steckt nicht nur in objektiver Sittenordnung, sondern auch in der Situationsrealität. Was bedeutet „Situation“? „Situation“ ist der im individuellen, unwiederholbaren, geschichtlichen Menschendasein an einem bestimmten Orte unter einmaliger Konstellation konkreter Umstände sich ereignende Augenblick in dieser seiner ihm allein eigenen Ausprägung. Die Situation fügt sich aus Elementen zusammen, die in ihrer Konstellation geschichtlich nur einmal möglich sind. An der Einmaligkeit der Situation hat auch das in ihr gründende Soll Anteil. Der Indikativ des tatsächlich Gegebenen in der Situation tendiert zum Imperativ, d.h. zum seinsgerechten und situationsgemässen Verhalten. Schliesslich muss der moralischen Forderung, die sich aus den jeweils gegeben Umständen ergibt, entsprochen werden. Deshalb ergibt sich, dass es eine situationsgerechte, „individuelle Norm“ geben kann, die einen persönlichen und besonderen Anruf Gottes besagt. Diese „Situationsnorm“, welche einen übernatürlichen Willen Gottes, eine „Gnadenstunde“ (Kairos) ausdrückt, muss mit der objektiven und allgemeinen Sittenordnung übereinstimmen.

⁴⁰ Por. Fuchs, *Morale théologique et morale de situation*, s. 1081.

⁴¹ Problem tych kryteriów wydaje się niejasny. K. Rahner bowiem stawiając taki postulat nie określa, co mogłoby stanowić takie kryteria, nie wiadomo też, jaki byłby sposób ich poznania. Ponadto zachodzi obawa, że ich niezależność od obiektywnego porządku naturalnego grozić by mogła podobnym subiektywizmem, w jaki wpadła skrajna etyka sytuacyjna.

⁴² Por. Fuchs, *Situation und Entscheidung*, s. 79n.; tenże, *Theologia moralis generalis*, s. 45; Rahner, *Der Einzelne in der Kirche*, s. 273; Poppi, *Elementi di una critica*, s. 180.